

УДК 811.411.21'367.625'37

*Мацкевич А.Р.
(Львів, Україна)*

КОНЦЕПЦІЯ 'I'RĀB ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНОСТІ В АРАБСЬКОМУ ДІЄСЛОВІ

У статті досліджується концепція 'i'rāb як граматичний засіб втілення модальності крізь призму категорії способу дієслівної дії в арабській мові. Встановлено парадигму грамем категорії способу дії на матеріалі арабської мови, а також визначено засоби їхньої експлікації.

Ключові слова: 'i'rāb, спосіб дії, модальність, реальна та ірреальна модальність.

В статье исследуется концепция 'i'rāb как грамматическое средство воплощения модальности сквозь призму категории наклонения глагольного действия в арабском языке. Установлена парадигма граммем категории наклонения на материале арабского языка, а также определены средства их экспликации.

Ключевые слова: 'i'rāb, наклонение, модальность, реальная и ирреальная модальность.

The article traces the concept of 'i'rāb as a means to express modality in the light of verbal mood in the Arabic language. The paradigm of grammemes of mood based on the Arabic languages, as well as the means of their explication are found out.

Key words: 'i'rāb, mood, modality, real and unreal modality.

Модальність – універсальна функціонально-семантична категорія, що, попри різноплановість трактувань, постає як експліковане мовними засобами ставлення мовця до змісту повідомлюваного в межах комунікативної одиниці [1: 193]. Граматичний центр модальності становить категорія способу дії [2: 573].

Спосіб дії – граматична категорія дієслова, яка вказує на відношення дії до дійсності, тобто виражає ставлення мовця (його модальність) до можливості, бажаності, необхідності та інших умов здійснення дії чи реалізації стану [3: 248–250; 2: 573].

Підстава для виділення категорії способу, що становить її семантичну суть, – протиставлення (закладене в предикативності висловлення) реальної дії (як темпорально визначеної об'єктивної констатації факту щодо дійсності [4: 303, 321; 1: 190–191]), яку передає дійсний спосіб, ірреальним чи нереальним модальним діям, процесам, станам (як експлікаторам різноманітних темпорально невизначених відношень того, про що повідомляє суб'єкт мовлення, до об'єктивної дійсності в аспекті можливості/неможливості, бажаності/небажаності, необхідності/вірогідності змісту повідомлюваного [5: 303; 4:

321; 1: 190–191]), виразники яких – недійсні способи, що кількісно варіюються у різних мовах, залежно від означуваних відношень.

Водночас в арабській мові лінгвістична традиція не сформулювала окремого поняття для позначення явища дієслівних способів, вивівши натомість міжчастиномовну концепцію *'i'rāb(un)* [6: 233].

Концепція керування або *'i'rāb* – одна з ключових теорій класичного арабського мовознавства, що в європейській лінгвоарабістиці не має відповідного терміна для прямого адекватного перекладу, проте часто перекладається як “флексивність” [6: 231, 233–234].

Самі ж арабські граматики визначають *'i'rāb* як зміну закінчень слів (які називаються *mu'rabun*) відповідно до їхнього синтаксичного положення, протиставляючи дану категорію поняттю *binā'un* – незмінності закінчень слів (які називаються *mabniyyun*) незалежно від їхнього синтаксичного положення [6: 236; 7: 11–14; 8: 36].

Вихідний імпліцитний постулат для *'i'rāb* – те, що головні й другорядні члени речення (або *ma'mūlun*, мн. *ma'mūlātun*) підлягають керуванню (*'amalun*) різноманітних слів-“факторів” (*'āmilun*, мн. *'awāmilu*), котрі впливають на їхню флексію [6: 231–232; 9: 33]. *'Āmilun* керує шляхом постановки фінальної флексії *ma'mūlun* в один з чотирьох різновидів (як підкатегорій-гіпонімів для гіпероніма *'i'rāb*): 1) *raf'un*, який характеризується фінальним коротким голосним *ḍammātun* (*tanwīnu ḍammātin*): -u (*un*); 2) *naṣbun*, який характеризується фінальним коротким голосним *fathātun* (*tanwīnu fathātin*): -a (*an*); 3) *ḡarrun* (в термінології басрійських граматистів), або *ḥafḍun* (в термінології кувейтських граматистів), який характеризується фінальним коротким голосним *kasrātun* (*tanwīnu kasrātin*): -i (*in*); 4) *ḡazmun*, який характеризується нульовою фінальною флексією (*sukūnun*) або інтонаційною паузою (*'al-waqfu* [10: 1]) [6: 232; 10: 1; 11: 8; 12: 5].

Водночас у традиційній арабській граматиці не здійснюється категоріальне розрізнення між частинами мови, що перебувають в стані керування/керуваності, а тому словозміна імені й дієслова розглядається у межах однієї категорії – *'i'rāb*, при цьому об'єднання імен і дієслів ґрунтується не на семантиці, а на формальній спільності закінчень, характерних для іменних та дієслівних форм [13: 37; 6: 232–233]. Показники словозміни виконують важливу функцію в арабській мові, зокрема в іменах і дієсловах словозмінна підкатегорія *'ar-raf'u* вказує на те, що форма слова самодостатня, тобто може самостійно виражати визначений смисловий зміст, наприклад, дієслівна форма *yaktubu* означає “пише”, натомість непрямі форми *yaktuba* і *yaktub* – несамодостатні, оскільки без свого оточення (серед якого – частки) не здатні виражати конкретний смисл [13: 53–54].

Не відображаючи увесь спектр смислових відношень, в західноєвропейській арабістиці словозмінні підкатегорії за значенням умовно привірюються до відмінків для імен (*'ar-raf'u* – називний, *'an-naṣbu* – знахідний, *'al-ḡarru* – родовий) і до способів для дієслів (*'ar-raf'u* – дійсний, *'an-naṣbu* – умовний, *'al-ḡazmu* – наказовий) [13: 39; 6: 232].

Арабське дієслово існує у трьох основних формах: 1) перфект (*'al-fi'lu-l-mādi* – дієслово завершеної дії) – форма, що нагадує суфіксальне дієвідмінювання і є “незмінною/нефлексивною” (*mabniyyun*), 2) імперфект (*'al-fi'lu-l-mudāri'u* – дієслово незавершеної дії) – “змінна/флексивна” (*mu'rabun*) форма префіксально-суфіксального дієвідмінювання, 3) імператив (*fi'lu-l-'amri* – дієслово наказового способу) – “незмінна/нефлексивна” (*mabniyyun*) форма нульової афіксації [13: 50; 11: 8; 14: 146–147, 152–158, 166, 174], при цьому імператив, хоч і розглядається арабськими граматистами поруч форм часу, проте

постає лише ствердженням наказу [6: 224; 14: 165–166]. З такої точки зору, в арабській літературній мові, узагальнивши погляди, зокрема, таких західноєвропейських граматицистів, як В. Райт [15: 51–52], Б. Гранде [14: 159–160], П. Чернов [16: 297–298], О. Ковальов й Г. Шарбатов [17: 217–218], можна умовно виформувати парадигму категорії способу дії, яка об'єднує для перфекта й імперфекта граему дійсного й умовного способів, для імперфекта й імперативу граему енергетичного способу, для імперфекта граему усіченого способу, для перфекта граему бажального способу, а також, зокрема, граему наказового способу, що має власну форму вираження (імператив).

Дійсний спосіб – позначає реальний зв'язок предиката з суб'єктом, незалежно від погляду мовця на цей зв'язок, тобто безвідносно до того, чи вважає він цей зв'язок бажаним, сумнівним, умовним і т. д. [14: 160]; дійсний спосіб вживається в перфекті (*māḍin*) й імперфекті (*mudāri'un marfū'un*), що передають значення теперішнього, минулого й майбутнього часу, однак перфект містить відтінок результативності, на відміну від імперфектної незакінченості дії, натомість час дієслова виявляється тільки в контексті (наприклад, перфект дієслова *fa'ala* може перекладатися як “він зробив” або “він робить” (зі значенням доконаності), або “він зробить”) [15: 52; 14: 165–166, 578, 581]; таким чином, характерна особливість дійсного способу арабського дієслова – це його обов'язковий зв'язок з часами у формах перфекта й імперфекта [17: 217].

Умовний спосіб – використовується в арабській мові для позначення дії, яку мовець вважає ймовірною, можливою, бажаною, сумнівною, причинно-наслідковою і т. д. [17: 406; 14: 162]. Умовний спосіб (*mudāri'un manṣūbun*) виражається сполученням часток (у функції модальних) з дієсловами, утвореними за допомогою заміни флексії імперфекта дійсного способу *-u* на *-a* й опущення закінчень-нунів (*haḏfu-n-nūni* [12: 118]) після довгих голосних (наприклад: *yaknasu* “він підмітає” – *kay yaknasa* “щоб він підмів”) [17: 406; 14: 160; 6: 232]. До часток умовного способу імперфекта належать: *'an, kay, li-* “щоб” (а також їхні різноманітні комбінації – *li-kay, li-'an* “для того, щоб”, *'allā, li-'allā, kay-lā, li-kay-lā* “для того, щоб не”), *hattā* “для того, щоб” / “до тих пір, поки”, *fa-, wa-* “для того, щоб” / “з тим, щоб” / “і в такому випадку”, *'aw* “для того, щоб” / “або ж”, *'iẓan* “у такому випадку” [14: 162; 17: 406; 18: 24]. Водночас арабське дієслово так само часто набуває форми імперфекта умовного способу після дієслів, що виражають можливість, прагнення, сумнів, повинність та інші модальні значення (наприклад: *ṭalaba* “вимагати”, *habba* “любити”, *sa'ā ilā* “прагнути до”, *'istaṭā'a* “могти”, *'arāda/wadda* “бажати, хотіти”, *yumkinu* “можна”, *yaḡibu/yanbaḡī* “необхідно” та ін.), а також після модальних слів і словосполучень-предикативів (наприклад: *'al-muhimmu 'an* “важливо, щоб”, *mina-l-ḥaṭā'i 'an* “помилково”, *mina-l-mustahīli 'an* “неможливо” та ін.) [17: 406; 16: 311–312]. Слід зазначити, що дія, виражена формою умовного способу імперфекта, попри ірреальність виражених значень, завжди стосується майбутнього часу [14: 163; 17: 407]. Варто також зауважити, що частка *lan* “(ніколи) не/ніяк не/в жодному разі не”, яка керує формою умовного способу імперфекта, виражаючи реальну (дійсну), пов'язану з майбутнім часом, дію, на відміну від форми майбутнього часу імперфекта дійсного способу, вказує на більшу категоричність заперечення дії (наприклад: *lan yaf'ala hāzā* “він у жодному випадку не зробить цього”) [17: 407; 14: 162]. Щодо дієслів перфекта, то, з одного боку, для вираження значення реально-умовної дії (пов'язаної з дійсним способом) використовуються сполучення перфектних форм з умовними частками, серед яких: *matā'/in/'iẓā*

“якщо”, та з умовно-неозначеними іменами, зокрема: *mā* “що б не”, *man* “хто б не”, *'ayyūn/'ayyatun* “який/яка б не” (наприклад: *matā/'in/'izā rāġa 'a hāzā-n-našša fa-qara 'a-hu ġayyidan* “якщо він повторить цей текст, то прочитає його добре”) [17: 477–478; 16: 357–359, 365–366], з іншого боку – для вираження ірреально-умовної (нездійсненої) дії (пов’язаної з умовним способом) вживається форма перфекта з подвійною часткою *law... la* “якщо б..., то...” (наприклад: *law kāna-l-faqrū raġulan la-qaṭaltu-hu* “якщо б людиною, я вбив би її”) [17: 478; 16: 359–362, 365–366].

Усічений спосіб (*mudāri 'un maġzūmun*) – утворюється від форми імперфекта дійсного способу відкиданням (усіченням/апокопою/сукунізацією [15: 60]) флексії *-u* й закінчень-нунів після довгих голосних (наприклад: *yaknasu* “він підмітає”– *lam yaknas* “він не підмів”) [17: 476; 14: 163–164, 581]. При цьому усічений спосіб містить широкий спектр значень та синтаксичних функцій і вживається у таких випадках: 1) після заперечної частки *lam* “не”, причому дієслово у формі імперфекта, зазвичай, отримує значення минулого часу, що рівнозначне запереченню перфекта дійсного способу (наприклад: *lam yaħruġ* “він не вийшов”); 2) після частки *lammā* “ще не”, котра становить заперечення минулої дії аж до теперішнього часу (наприклад: *lammā ya 'lam* “він ще не дізнався”); 3) після частки *li-* для вираження наказу або побажання (в 1-ій та 3-ій особах, натомість в 2-ій, як правило, вживається наказовий спосіб; наприклад: *li-yażhab* “нехай він піде!”, *li-nażhab* “ходімо!”); 4) у сполученні з часткою *lā* “не” для вираження заборони в усіх трьох особах (наприклад: *lā ta 'kul* “не їж!”, *lā yaqrub* “нехай він не наближається”); 5) після умовних часток (серед яких: *matā/'in/'izā*) та умовно-неозначених імен (серед яких: *māl/man/'ayyūn*) для вираження реально-умовної дії, пов’язаної з дійсним способом (наприклад: *'in yażhab zaydun /zahabtu ma 'a-hu* “якщо Зайд піде, я піду з ним”); 6) усічений спосіб вживається в другій частині речення, якщо перша частина містить наказ, заборону, побажання або ввічливе запрошення, без спеціального слова, яке б вказувало на умову, але з відтінком умовності відповідно до змісту (наприклад: *'unšur-nī / 'anšur-ka* “допоможи мені, допоможу тобі” з відтінком – “якщо ти мені допоможеш, я тобі допоможу”) [14: 163–164, 510; 17: 475]. Таким чином, усічена форма виражає значення наказу, заборони, побажання або прохання, вираженого у формі ввічливого наказу, а тому В. Райт пропонує називати її юсивом або спонукальним способом (хоча на наказ також вказує імператив, а на побажання, необхідність, обов’язок і т. д. – умовний спосіб) [18: 22; 14: 164]. Окрім того, усіченою формою, з одного боку, позначається реально-умовне значення способу дії, подібно до перфекта після відповідних часток та імен [14: 164; 17: 475], а з іншого – так само виражається заперечення минулого часу без тих відтінків значення (як у частки *lan*), що виходили б за межі семантики дійсного способу [14: 164]. Як наслідок, усічену форму хоча іноді й називають “умовним способом”, однак вираження умови займає невелике місце в значеннях цього способу, з-посеред яких, зокрема, вирізняється семантичний спектр спонукального, заборонного (прогібітив/ветатив [3: 248]), умовляльного (когоратив [3: 249]) й бажального способів (котрі водночас можна розглядати і як відтінки значення умовного способу [3: 248–250] або, навіть, наказового способу з різним ступенем апелятивності [2: 573]), а також наказового та дійсного способів; звідси, на думку Б. Гранде, логічно використовувати індіферентну назву, застосовану арабськими граматистами згідно з формою закінчення: *mudāri 'un maġzūmun* – “усічена форма/спосіб” імперфекта [14: 164].

Наказовий спосіб або імператив – вживається лише в 2-ій особі для ствердження наказу (який арабські граматисти пов'язують з майбутнім часом [12: 89; 8: 15]) й утворюється з 2-ої особи усіченого способу імперфекта опусканням префікса особи, при цьому, щоб уникнути двоприголосного початку, імператив отримує протетичний голосний (з гамзою), а саме: *'u-*, якщо типовий голосний в імперфекті *u* та *'i-* в решті випадків (наприклад: *'uknus* “підмітай!”) [14: 165; 6: 232; 17: 217–218]. Імператив трьохлітєрного дієслова іноді замінюється незмінним словом за моделлю (морфологічним типом структури слова [14: 102–103]) *fa'āli*, яке позначає наказове розпорядження (наприклад: *nazāli* “зійти!”) [14: 166; 15: 62].

Енергетичний спосіб або підсилена форма/спосіб – утворюється в імперативі або імперфекті усіченого способу додаванням закінчень-нунів *-anna* (*nūnu-t-ta'kādi-š-šaqīlatu* “важкий нун підсилення”) або *-an* (*nūnu-t-ta'kādi-l-ḥafīfatu* “легкий нун підсилення”) та вживається: 1) для підкреслення неминучості дії в майбутньому, причому до дієслова додається ще й частка підтвердження *la-* (наприклад: *la- 'aḡidanna-hu* “я його обов'язково знайду”), 2) для підсилення наказу, побажання, заборони і т. д. після часток, що керують умовним або усіченим способом (наприклад: *lan taḡulanna-hu* “ти його в жодному випадку не вб'єш”) [14: 167–168; 16: 351]. Однак, слід зауважити, що підсилена форма не вважається власне “способом” (хоч подекуди так і називається [15: 61; 18: 24, 44]), оскільки її значення тільки нашаровуються на всі інші способи, підкреслюючи їхню дію або стан, що неодмінно настануть або повинні настати [14: 168].

Варто також зазначити, що В. Райт ([18: 4–5]) окремо виділяє значення опатива або бажального способу дії ([3: 293]) для дієслова у формі перфекта, яке вказує на бажання, моління та прокльони (наприклад: *lā laqiytum mā baqiytum ḡurran* “щоб ви, допоки живите, не знали горя!”); водночас, бажальне значення перфекта стосується майбутнього часу [14: 154–155] і може вважатися семантичним відтінком або умовного способу [3: 248], або наказового способу з нейтралізованим ступенем апелятивності [2: 573].

Таким чином, залежно від поглядів західноєвропейських граматистів на сутність концепції *'i'rāb*, парадигма категорії способу дії в арабській мові може, зокрема, складатися з граєм дійсного, умовного, наказового, усіченого способів, а також бажального способу (у формі перфекта) чи, навіть, енергетичного способу; причому ірреальних значень набувають форми умовного (окрім випадків позначення реально-умовної дії), усіченого (зі значенням наказового, спонукального, заборонного, умовляльного й бажального способів, окрім випадків позначення реально-умовної дії та заперечення після часток *lam* “не” й *lammā* “ще не”), наказового (імперативу), бажального (у формі перфекта) й енергетичного способів. Водночас в арабській мові модальність кризь призму способу дії проявляється морфолого-синтаксично/граматично за допомогою керування різноманітних модальних слів-“факторів” (переважно, часток) флексією дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: Монографія / Флорій Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.
2. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.

3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 2-ое, стереотип. – М.: “Сов. Энциклопедия”, 1969. – 608 с.
4. Реферовская Е. А. Наклонение / Е. А. Реферовская // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., репринтное. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 320-321.
5. Ляпон М. В. Модальность / М. В. Ляпон // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд., репринтное. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 303-304.
6. Рыбалкин В. С. Классическое арабское языкознание / В. С. Рыбалкин. – К.: Стелос, 2003. – 406 с.
7. Bassām Qaṭṭūs ‘Al-Muḥtaṣaru fī-n-naḥwi wa-l-’imlā’i wa-t-tarqīmi / ‘Ad-Duktūr Bassām Qaṭṭūs. – ‘Irbad: Mu’assasatu Hamādah li-l-ḥidmāti wa-d-dirāsāti-l-ġāmi‘iyyati, 2000. – 143 ṣ.
8. Muḥammad ‘Alī ‘as-Sirāġ ‘Al- Lubābu fī-l-luġati wa ālāti-l-’adabi / Ta’līf: Muḥammad ‘Alī ‘as-Sirāġ. – Dimašq: Dāru-l-fikri, 1983. – 303 ṣ.
9. Hasan Nūr ‘ad-Dīn ‘Ad-Dalīlu ‘ilā qawā‘idi-l-luġati-l-‘arabiyyati / ‘Ad-Duktur Hasan Nūr ‘ad-Dīn. – Bayrut: Dāru-l-‘ulūmi-l-‘arabiyyati, 1996. – 264 ṣ.
10. Sībawaihi Le Livre de Sībawaihi. Traité de grammaire arabe. Tome premier / Sībawaihi; Texte arabe publié par Hartwig Derenbourg. – Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag, 1970. – 460 p. + [44 p.].
11. ‘Alī ‘al-Ġārim, Muṣṭafā ‘Amīn ‘An-Naḥwu-l-wādiḥu fī qawā‘idi-l-luġati-l-‘arabiyyati li-l-marḥalati-l-’ibtidā’iyyati. ‘Al-Ġuz’u-š-šānī / Ta’līf: ‘Alī ‘al-Ġārim, Muṣṭafā ‘Amīn. – ‘Al-Qāhiratu: Dāru-l- ma‘ārifi, 1999. – 172 ṣ.
12. Muḥammad Zarqān ‘al-Farḥ ‘Al-Wādiḥu fī-l-qawā‘idi wa-l-’i-rābi / Ta’līf: Muḥammad Zarqān ‘al-Faraḥ. – Dimašq: ‘al-’Iṣḍārātu-š-šaḥṣiyyatu-l-ḥāṣṣatu, 2000. – 495 ṣ.
13. Акинина О. Г. Арабский язык / О. Г. Акинина. – М.: Восток-Запад, 2004. – 96 с. – (Популярные очерки о языках стран Азии и Африки).
14. Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении / Б. М. Гранде. – 2-е изд., репринт. – М.: Вост. лит., 2001. – 592 с.
15. Wright W. A Grammar of the Arabic Language. Volume I / W. Wright. – 3d edition. – Beirut: Librairie du Liban, 1996. – 317 p.
16. Чернов П. В. Справочник по грамматике арабского литературного языка / П. В. Чернов. – М.: Вост. лит., 1995. – 473 с.
17. Ковалев А. А., Шарбагов Г. Ш. Учебник арабского языка / А. А. Ковалев, Г. Ш. Шарбагов. – 4-е изд. – М.: Вост. лит., 2004. – 751 с.
18. Wright W. A Grammar of the Arabic Language. Volume II / W. Wright. – 3d edition. – Beirut: Librairie du Liban, 1996. – 450 p.